

**ՄՇՈ ԵՎ ԿԱՐՆՈ ԲԱՐԲԱՌՆԵՐԻ ՏԻՊԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ
(ընդհանրություններ և տարբերություններ) ***

Հայերենի ոչ մի բարբառ, այդ թվում՝ Մշո և Կարնո բարբառները մեր լեզվի զարգացման որևէ շրջանում իրենց բոլոր գծերով լիովին կազմավորված հանդես չեն եկել: Նրանց հնչյունական, քերականական, բառապաշարային հատկանիշները ձևավորվել են հայերենի պատմության ողջ ընթացքում՝ պայմանավորված պատմական որոշակի հանգամանքներով: Այս իրողությունների հստակեցումն էական է բարբառների միջև եղած տիպաբանական ընդհանրությունները և տարբերությունները որոշելու հարցում:

Մշո և Կարնո բարբառները հայերենի ամենամեծ բարբառների թվին են պատկանում, որոնք, հազարավյակների խորքից գալով, կենդանի են մինչ օրս: Նրանց պատմական փոխառությունները, անտարակույս, գալիս են հնուց, ուստի և նրանց քննությունն արդիական է: Մշո և Կարնո բարբառները ձևավորվել են Կենտրոնական Հայաստանում ինչ-որ պատմական ժամանակահատվածում՝ զբաղեցնելով պատմական Հայաստանի Մեծ Հայքի Տարուբերանի (Մշո բարբառ) և Բարձր Հայքի (Կարնո բարբառ) նահանգները: Երկու բարբառները սահմանակից են: Խնուսի խոսվածքը՝ որպես Մշո բարբառի առանձին միավոր, Կարնո բարբառի արևմտյան հատվածում է և, ըստ ամենայնի, սահմանաբաժան է:

Հայերենի արևմտյան խմբակցության Մշո և Կարնո բարբառների ուսումնասիրությունն սկսվել է 19-րդ դարի վերջերից: Մշո բարբառի ուսումնասիրությունը գիտական հիմքերի վրա են դնում հայագետներ Լ. Մսերյանցը և Հր. Աճառյանը: Լ. Մսերյանցի «Этюды по армянской диалектологии»¹ (1897-1901 թթ.) երկհատորանի աշխատության մեջ Մշո բարբառը ենթարկվել է տարածամանակային քննության: Ուսումնասիրության առաջին հատորում հեղինակը քննում է Մշո բարբառի հնչյունական համակարգը և համեմատում գրաբարյան դրսևորումների հետ, իսկ երկրորդ հատորում Մշո բարբառի ձևաբանական համակարգը համեմատության սկզբունքով դիտարկում է գրաբարի և միջին հայերենի ձևաբանական համակարգերի հետ: Լ. Մսերյանցը նպատակ է հետապնդել որոշել Մշո բարբառի հնությունը և առնչությունները հնդեվրոպական հիմք լեզվի օրինաչափություններ-

* Հետազոտությունն իրականացվել է ՀՀ ԿԳՆ ԳՊԿ-ի կողմից տրամադրվող ֆինանսական աջակցությամբ SCS 15T-6B101 գիտական թեմայի շրջանակներում:

Հոդվածն իբրև զեկուցում ներկայացվել է Գյումրիում 2016թ. սեպտեմբերի 24-25-ին կայացած «Շիրակի պատմամշակութային ժառանգությունը. հայագիտության արդի հիմնահարցեր» միջազգային 9-րդ գիտաժողովում:

¹ Мсєрянц Л., Этюды по армянской диалектологии, часть 1, 1897, часть 2, 1901, М.

րի հետ²: Ըստ ամենայնի, այս մոտեցմամբ Լ. Մսերյանցը Մշոն բարբառը համարում է հայերենի հնագույն լեզվավիճակ: Հր. Աճառյանն առաջինն է, որ հայերենի բարբառների միահատկանիշ ձևաբանական դասակարգման մեջ հստակորեն որոշում է Մշոն և Կարնոն բարբառների դիրքը հայերենի բարբառների Կը ճյուղում՝ ուրվագծելով նրանց տարածման մոտավոր սահմանները 20-րդ դարի սկզբի լեզվական ու պատմական տվյալների հաշվառմամբ³:

20-րդ դարի ողջ ընթացքում հետազոտողները տարբեր առիթներով անդրադարձել են քննության ենթակա երկու բարբառներին: Մյուս կարևոր դասակարգումը տեսնում ենք հայերենի բարբառների բազմահատկանիշ վիճակագրական դասակարգման մեջ⁴: Գ. Ջահուկյանը հստակեցնում է երկու բարբառների տարածման մոտավոր սահմանները, և նրա ներկայացրած լեզվական միավորիչ և տարբերակիչ հատկանիշները խմբավորելիս հնարավոր է դառնում ոչ ամբողջապես ներկայացնել երկու բարբառների ընդհանրությունները և տարբերությունները և տալ նրանց տիպաբանական բնութագիրը:

Ըստ Գ. Ջահուկյանի վիճակագրական-բազմահատկանիշ դասակարգման՝ Մշոն բարբառը Մուշ-Տիգրանակերտի կամ հարավկենտրոնական բարբառախմբի ամենամեծ բարբառն է և ունի ինը խոսվածք՝ *Բաղեշը, Խյաթը, Արծկեն, Արձեշը, Մանազկերտը, Մուշը, Բուլանըղը, Խնուսը, Ալաշկերտը*: Իսկ Կարնոն բարբառը, ըստ նույն դասակարգման, ներառվում է Փոքր Ասիայի կամ արևմտյան բարբառախմբում, որը ներկայանում է *Կարինի, Գյումրու, Բաբերդի, Խնդաձորի* խոսվածքներով:

Ի դեպ, Մշոն և Կարնոն բարբառների վերաբերյալ տարբեր ժամանակներում արժեքավոր ուսումնասիրություններ են կատարել ոչ միայն Լ. Մսերյանցն ու Հր. Աճառյանը, այլև Բ. Պատկանյանը, Ս. Բաղդասարյան-Թափալցյանը, Բ. Մաղաթյանը, Հ. Մկրտչյանը⁵ և այլք: Երկու բարբառները երբևէ չեն քննվել զուգադրահամեմատության, տիպաբանության համատեքստում: Նրանք միշտ ներկայացվել են առանձին-առանձին, ուստի և երկու բարբառների առանձնահատկությունների միասնական քննությունը, ըստ ամենայնի, կարևոր է: Նշենք՝ երկու բարբառների այսօրինակ քննությունը, որպես ուշադրության արժանի գիտական խնդիր, բացօղակ է տարածքային լեզվաբանության մեջ:

Մինչև 19-րդ դարի առաջին կեսերն ուսումնասիրվող բարբառների դասավորությունը հնարավորինս կայուն է եղել: Մշոն բարբառը զարգանում էր Մշոն դաշտում և նրա շրջակա գավառներում, քաղաքներում ու գյուղերում՝ Մուշ կենտրո-

² Մկրտչյան Գ., *Մշոն բարբառը հետազոտողների գնահատմամբ, Բանբեր Երևանի համալսարանի, Բանասիրություն, 2016, 2 (20), էջ 40*:

³ Աճառյան Հր., *Հայ բարբառագիտություն. Ուրվագիծ և դասավորություն հայ բարբառների, Էմինեան ազգագրական ժողովածու, Ը հատոր, Մոսկուա-Նոր-Նախիջևան, 1911*:

⁴ Ջահուկյան Գ., *Հայ բարբառագիտության ներածություն, Եր., 1972*:

⁵ Патканян К. *Материалы для изучения армянских наречий. Выпуск 2, Мушский диалект, Санкт-Петербург, 1875; Мсерянц Л., նշվ. աշխ: Բաղդասարյան-Թափալցյան Ս., Մշոն բարբառը, Եր., 1958: Մկրտչյան Հ., Կարնոն բարբառը, Եր., 1952*:

նով, իսկ Կարնո բարբառը հանդիսանում էր Կարսի, Բասենի, Նարմանի, Խոտորչուրի, Բաբերդի, Սպերի խոսակցական լեզուն՝ Կարին կենտրոնով⁶: Կարնո բարբառի սահմանները տարածվում էին մինչև Խնուս, Երզնկա, Գյումուշխանե (Գիրեսուն), իսկ Մշո բարբառը՝ Վանա լճի արևմտյան հատվածում: Ներառյալ Խնուսի, Բաղեշի, Ալաշկերտի խոսվածքները՝ Մշո բարբառը սահմանակցվում էր Կարնո և Արարատյան բարբառներին, արևելքից՝ Մոկսի ու Դիադինի բարբառներին, իսկ արևմուտքից՝ Տիգրանակերտի բարբառին (այժմյան Թուրքիայի Դիարբեքիրի նահանգ):

19-րդ դարի կեսից սկսած և 20-րդ դարի սկզբից Մշո և Կարնո բարբառների տարածական հիմքերը խախտվում են, իսկ նրանց բնականոն դասավորությունը՝ խաթարվում: Այս պահի դրությամբ Մշո բարբառն ամբողջությամբ և Կարնո բարբառը մասնակիորեն ցիրուցան են աշխարհի տարբեր հատվածներում: Երկու բարբառների կրողները հիմնականում վերաբնակվել են Հայաստանի Հանրապետության տարբեր հատվածներում, ինչպես նաև՝ Ջավախքում ու Վրաստանի տարբեր հատվածներում (Ախալցխա, Ախալքալաք, Թբիլիսի): Ջավախքում բացառություն են կազմում միայն Հեշտիա, Թորիա, Ուճմանա, Դիլիֆ և Փոկա գյուղերը, որոնց բնակիչները մշեցիներ են: Մշո բարբառի կրողները հանգրվանել են ՀՀ-ի տարբեր հատվածներում՝ Ապարան, Մարտունի, Հոկտեմբերյան, Լոռի, Կոտայքի մարզի զանազան գյուղեր և այլն, իսկ Կարնո բարբառը տարածված է Գյումրիում ու նրա հարակից քաղաքներում ու գյուղերում՝ Արթիկում, Ախուրյանում, Աղինում: Երկու բարբառների այս տեղաշարժերը գրեթե միշտ պայմանավորված են եղել ռուս-թուրքական պատերազմներով և 19-րդ և 20-րդ դարերի աշխարհաքաղաքական գործընթացներով: Երկու բարբառների զանգվածային գաղթերն ու տեղաշարժերը տեղի են ունեցել հիմնականում 1828թ. և 1915թ.:

Երկու բարբառների վերաբերյալ պատմական վկայությունները սակավաթիվ են, Մշո բարբառի մասին այդպիսիք գրեթե չկան: Կարնո բարբառի մասին հնամենի մի վկայություն է հասել՝ ավանդված 8-րդ դարի մեկնիչ Ստեփանոս Սյունեցու կողմից: Նա, կատարելով հայերենի բարբառների աշխարհագրական դասակարգման առաջին փորձը, գրել է. «Եւ դարձեալ զքո լեզուիդ գիտելն զբովանդակ բառսն զեզերականս, որպէս զԿորճայն և զՏայեցին և զԽութայինն և զՉորրորդ Հայեցին և զՍպերացին և զՄիւնին և զԱրցախայինն. այլ մի՛ միայն զՄիջերկրեայսն և զՈստանիկսն, վասն զի պիտանիք այսոքիկ են ի տաղաչափութեան. այլ և աւգտակարք ի պատմութիւնս, զի մի՛ վրիպեցի անընդել գոյով լեզուացն»⁷: Փաստորեն, Ս.Սյունեցին հայերենի եզերական (ծայրամասային) բարբառների շարքում դասում է նաև Սպերի խոսվածքը՝ որպէս առանձին բարբառ: Ս. Սյունեցին չի հիշատակում Կենտրոնական Հայաստանի բարբառները, ինչպիսիք են, օրինակ, Արարատյանը, Տարուբերանը, քանի որ նպատակ է հետապնդել ներկայացնելու

⁶ Աճառյան Հր., Հայերեն գավառական բառարան, Էմինյան ազգագրական ժողովածու, հատոր Թ., 1913թ., էջ 2:

⁷ Տե՛ս Ադոնց Ն., Արուեստ Դիոնիսեայ քերականի եւ հայ մեկնութիւնք, Պետերբուրգ, 1915, էջ 187:

եզրային բարբառները: Այս դեպքում Մշոն բարբառի պատմական սահմանները համընկնում են Մեծ Հայքի Տարուբերան նահանգի սահմաններին, որն արդեն Կենտրոնական Հայաստանն է:

Տիպաբանական տեսանկյունից դժվար է որոշել՝ արդյոք Մշոն և Կարնոն բարբառները զարգացման միասնական ընթացք ունեցել են: Որքան էլ երկու բարբառները տարածականորեն սահմանակից են, գոյակցել և զարգացել են Կենտրոնական Հայաստանում, այդուհանդերձ նրանց ունեցած լեզվական տարբերակիչ հատկանիշներն ակնհայտորեն վկայում են հակառակը: Թե՛ Մշոն և թե՛ Կարնոն բարբառներն ունեն այնպիսի լեզվական յուրահատկություններ, որոնք չեն ավանդվել հինհայերենյան լեզվական հուշարձաններում: Ասվածը վկայում են երկու բարբառներում գործող հատկապես հնչյունական օրենքները և քերականական կարգերի առանձին դրսևորումները: Երկու բարբառների տիպաբանությունը ներկայացնելիս հիմք ենք ընդունել Գ. Ջահուկյանի բազմահատկանիշ դասակարգման*, ինչպես նաև Մշոն և Կարնոն բարբառներին նվիրված ուսումնասիրությունների տվյալները: Ըստ ամենայնի, ժամանակակից բարբառների, այդ թվում ուսումնասիրվող բարբառների շատ գծեր հնարավոր է բացատրել հին հայերենի՝ գրաբարյան տեքստերում արձանագրված փաստերով. սակայն կան այնպիսի արխայիկ գծեր, որոնք ավելի մոտ են հնդեվրոպականին ու փոխատու աղբյուրներին, քան գրաբարի ավանդված ձևերը⁸: Նկատենք, որ Գ. Ջահուկյանի հենց այս դիտարկումն է, որ մեր ժամանակներում կարևորվում է հայերենի բարբառներն ուսումնասիրելիս, որոնց արդյունքները կարող են նպաստավոր լինել միասնական հայերենի նախագրային շրջանի բաց օղակները վերականգնելիս:

Տիպաբանական կարևորագույն հատկանիշը⁹, որով միավորվում են Կարնոն և Մշոն բարբառները, բառակերպի դիրքում շնչեղ ձայնեղների գոյությունն է՝ ի հակադրություն պարզ ձայնեղ պայթյունների և կիսաշփականների: Այս հատկանիշից զուրկ են Մշոն բարբառի *Մանազկերտի, Բաղեշի, Խյաթի, Արձեշի, Արձկեի* խոսվածքները: Կարծում ենք՝ այս հատկանիշն է վկայում երկու բարբառների հին լեզվական որակ լինելը: Այս հանգամանքն անվիճարկելի է այսօրվա պատմահամեմատական լեզվաբանության տվյալներով: Հայտնի է, որ հնդեվրոպական նախալեզուն ուներ քառաստիճան բաղաձայնական համակարգ՝ շնչեղ ձայնեղների առկայությամբ: Այդպիսի համակարգ ունեն նաև Մշոն և Կարնոն, ինչպես և՛

* Նշենք, որ Գ. Ջահուկյանի ընտրած հարյուր հատկանիշներից Մշոն և Կարնոն բարբառներում գործում են ընդամենը 61-ը: Ընդ որում, Կարնոն բարբառին հատուկ 11 հատկանիշ բացակայում է Մշոն բարբառում, իսկ Մշոն բարբառին հատուկ 17 հատկանիշ բացակայում է Կարնոն բարբառում: Ըստ որում, 61 հատկանիշից 50-ը առկա է Մշոն բարբառում, իսկ 44-ը՝ Կարնոն բարբառում:

⁸ Ջահուկյան Գ., Հայ բարբառագիտությունը և հայ բարբառների ծագման հարցը, Հայոց լեզվի տեսության և պատմության հիմնահարցերը, Երևան-Բեյրութ, 2000, էջ 214:

⁹ Հոդվածում սղության պատճառով չեն քննարկվում լեզվական բոլոր հատկանիշները. նախապատվությունը տվել ենք կարևոր և վիճահարույց հատկանիշներին:

Ոզմի, Արարատյան ու Նոր Ջուղայի բարբառները⁹, միայն այն տարբերությամբ, որ, ըստ Գ. Ջահուկյանի, հայերենում ու նրա բարբառներում հնդեվրոպական շնչեղ ձայնեղների և պարզ ձայնեղների հնչույթային հակադրությունը չի պահպանվել¹⁰: Հակառակ դեպքում հին հայերենում որևէ կերպ դրանք կարտացոլվեին: Պատմահամեմատաբանները, նկատի ունենալով գրաբարի (իմա՝ հին հայերեն-Գ. Մկրտչյան) տվյալները, կարծում են, թե հնդեվրոպական քառաստիճան բաղաձայնական համակարգը հայերենում յուրօրինակ տեղաշարժերի է ենթարկվել, որում շնչեղ ձայնեղները տվել են պարզ ձայնեղներ, ձայնեղները՝ խուլեր, իսկ պարզ խուլերը կա՛մ պահպանվել են, կա՛մ վերածվել շնչեղ խուլերի¹¹: Եթե հայերենի բաղաձայնական համակարգը ներկայացվում է այսպիսի տեղաշարժերով, ապա ինչու են անտեսվում հայերենի քառաստիճան բաղաձայնական համակարգ ունեցող բարբառների տվյալները: Գուցե այս բարբառները նախալեզվյան համակարգի անմիջական կրողներն են, նրանց ժամանակակից ժառանգները, որը հավանական ենք համարում, և շնչեղ ձայնեղությունը հայերենի նշյալ բարբառներն ուշ շրջանում ձեռք չեն բերել, ինչպես ներկայացնում են պատմահամեմատաբանները՝ հիմք ընդունելով գրաբարի տվյալները: Շնչեղություն/ոչ շնչեղություն հակադրությունը հայերենում դրսևորվում է բացառապես շունչի առկայությամբ¹²: Շունչի առկայությունն իմաստատարբերակիչ գործառույթ չունի հայերենի՝ շնչեղ ձայնեղներով ներկայանալի բարբառներում, հետևաբար նույն իրողությունը կարող էր լինել նաև հին հայերենում: Ի դեպ, գրաբարի շնչեղ ձայնեղներ ունենալը հայագիտության մեջ շրջանառություն ունենալը նորություն չէ¹³:

Նման պայմաններում հիմնագուրկ են հայերենի քառաստիճան բաղաձայնական համակարգ ունեցող բարբառների, այդ թվում Մշո և Կարևո բարբառների ծագումը պայմանավորել գրաբարի բաղաձայնական համակարգի կրած փոփոխություններով: Այս բարբառների բաղաձայնական համակարգերի գոյությունը որևէ կերպ չի կարող բացատրվել գրաբարի կրած փոփոխություններով: Մինչդեռ երկաստիճան և եռաստիճան խլագուրկ բաղաձայնական համակարգ ունեցող բարբառները կարող են ծագած լինել գրաբարյան բաղաձայնական համակարգերի փոփոխություններից: Հայերենի տվյալները ցույց են տալիս, որ բաղաձայնական շարքերի միավորում հնարավոր է, ինչպես եղել է խլագուրկ բաղաձայնական համակարգ ունեցող բարբառների պարագայում: Մինչդեռ՝ որևէ համակարգի վերակենդանացումը կամ ուշ շրջանում ի հայտ գալը հավանական չէ: Հայերենում

⁹ Այտրնյան Ա., Քննական քերականություն աշխարհաբար կամ արդի հայերեն լեզվի, Եր., 1987, էջ 46, Ջահուկյան Գ., Հայ բարբառագիտությունը և հայ բարբառների ծագման հարցը, էջ 195:

¹⁰ Ջահուկյան Գ., Հայ բարբառագիտությունը և հայ բարբառների ծագման հարցը, էջ 196:

¹¹ Մեյե Ա., Դասական հայերենի համեմատական քերականության ուրվագիծ, Ժնն, 1988, էջ 20-27: Աճառյան Հր., Հայոց լեզվի պատմություն, երկրորդ մաս, Եր., 1951, էջ 362-440:

¹² Խաչատրյան Ա., Ժամանակակից հայերենի հնչույթաբանություն, Եր., 1988, էջ 144:

¹³ Աճառյան Հ., Լիակատար քերականություն հայոց լեզվի, հատոր 6, Եր., 1971, էջ 845: Ջահուկյան Գ., Հայ բարբառագիտության ներածություն, էջ 263:

շնչեղ ձայնեղների համակարգը չէր կարող ուշ շրջանում առաջացած իրողություն լինել՝ ղիտվելով գրաբարի կրած փոփոխությունների զարգացում: Հնչյունաբանության մեջ անժխտելի է, որ որպես համակարգ հանդես եկող հնչյունները գալիս են հազարամյակների խորքից: Այս հանգամանքն էլ վկայում է, որ շնչեղ ձայնեղները չէին կարող անհետանալ հին հայերենի շրջանում և հետագայում՝ վերականգնվել, այսինքն՝ այդ համակարգերը մեր լեզվում եղել են միշտ: Իսկ հինհայերենյան լեզվական հուշարձաններում դրանց չարտացոլվելն առանձին գրանշաններով օրինաչափ է, քանի որ շնչեղ ձայնեղներն ու պարզ ձայնեղները հնչույթային հակադրության մեջ չեն եղել:

Ե՛վ Մշո, և՛ Կարնո բարբառներում մինչ օրս, որպես տիպաբանական հատկանիշներ, գործում են շնչեղ ձայնեղները: Այս առումով խիստ կասկածելի և հակասական ենք համարում բարբառագետ Հ. Մկրտչյանի այն տեսակետը, որ Կարնո բարբառում «արդի հայերենի ազդեցությամբ ձայնեղ շնչեղները թուլացել են, և բարբառիս բաղձայնական համակարգը աստիճանաբար սկսում է դառնալ եռաստիճան»¹⁴: Հետագոտողը այս տեսակետը հայտնել է սոսկ այն պատճառով, որ Խորհրդային Միության տարիներին վերաբերմունքն այլ է եղել տարածքային միավորների նկատմամբ՝ ի սպաս գրական լեզվի առաջնահերթության:

Մշո և Կարնո բարբառներն ունեն ձայնավորների նույն համակարգերը, ինչն ունի հնդեվրոպական վերականգնված հիմնալեզուն: Վիճակագրական վերլուծությունները ցույց են տալիս, որ Մշո և Կարնո խոսվածքներում ձայնավոր *ա, է (է), ի, ո (ո), ու* հնչյունները համընկնում են հինհայերենյան ձայնավորների բաշխվածությանը և հնչման օրինաչափություններին: Հին հայերենի հետ ունենցած համապատասխանությունները պատահական լինել չեն կարող, ընդամենը խոսում են նրանց միավորիչ հատկանիշների մասին՝ միասնաբար կապվելով հնդեվրոպական համակարգերին: Հին հայերենի հնչյունական որակները տարածվում էին Կենտրոնական Հայաստանի նահանգներում, որոնց կրողների գոյությունը, գոնե Մշո բարբառի դեպքում, կասկած չի հարուցում: Պատահական չենք համարում նաև այն, որ երկու բարբառներում էլ *ը* ձայնավորն ունի այն արժեքը և դրսևորումները, ինչ հին հայերենում և վերականգնված հնդեվրոպական հիմնալեզվում: Իզուր չէ, որ *ը*-ի լիաձայնության դրսևորում չկա ուսումնասիրվող ոչ մի խոսվածքում: Միայն Բաբերդի խոսվածքն է, որում *ը*-ի լիաձայնությունը, ըստ Գ. Ջահուկյանի, մահացող հատկանիշ է: Որպես ներկայացված համակարգին բացառում՝ ընդգծենք, որ Մշո, Բուլանքղի, Արճեշի, Արծկեի խոսվածքներում կան քմային կամ քմայնացած ձայնավորներ, մինչդեռ Կարինի, Գյումրու, Բաբերդի, Խնուսի, Ալաշկերտ, Մանազկերտ, Բաղեշի խոսվածքներում այդպիսի ձայնավորներ կան միայն փոխառյալ բառերում: Խնդաձորում քմային ձայնավորներ չկան:

Ուսումնասիրվող երկու բարբառներում տիպաբանական կարևոր նշանակություն ունեն քերականական իրողությունները՝ հայտաբերելով և՛ ընդհանրություններ, և՛ տարբերություններ: Ներկայացնենք դրանցից մի քանիսը: Երկու բար-

¹⁴ Մկրտչյան Հ., Կարնո բարբառը, Եր., 1952, էջ 102:

բառները միավորվում են *-վի* և նրանով բաղադրված (*-վի, -վնի, -վներ, -վան, -վանք, -վողք*) հոգնակերտների առկայությամբ: Այս *-վի* մասնիկը, որպես երկակի թվի արտահայտման ցուցիչ, չի ավանդվել հինհայերենյան լեզվական հուշարձաններում, բայց կա հայերենի նշյալ բարբառներում: Մա կարևոր հատկանիշ է, որպեսզի ցույց տանք, որ հնդեվրոպական լեզուներին հատուկ հնագույն այս երևույթը կա նաև հայերենի բարբառներում, և այն ուղղակիորեն վկայում է այս բարբառների հնագույն ծագման հանգամանքը: Կարևոր բարբառը Մշո բարբառին հակադրվում է *-նի* և նրանով բաղադրված հոգնակերտների գործածություններով (*-նի, -նէ, -նին, -նիք*): Երկու բարբառները միավորվում են *-ան* (*-անք, ան/(ն)եր*) հոգնակերտներով: Այս հատկանիշը, ի դեպ, Խնդաձորի խոսվածքում մահացող երևույթ է: Երկու բարբառները միավորվում են *-ստան, -ստար* և նրանցով բաղադրված հոգնակերտների գոյությամբ: Մշո բարբառը հակադրվում է Կարինի բարբառին *-ր, -եր, -ար, -երք, -անք, -այք>էք, -իք* տիպի բաղադրյալ հոգնակերտների գործածություններով: Վերոնշյալ հոգնակերտները համեմատաբար ուշ առաջացած դրսևորումներ են:

Մշո բարբառը հակադրվում է Կարևոր բարբառին *զ* նախդրի գործածությամբ: Այն բացակայում է նաև Մշո Ալաշկերտի խոսվածքում: Մշո բարբառը տարբերվում է Կարևոր բարբառից նրանով, որ ունի հետադիր կապերի նախադաս գործածություններ: Այս հատկանիշը ևս, կարծում ենք, վկայում է բարբառի հնությունը: Երկու բարբառների համար ընդհանրական է, որ սահմանական եղանակում ունեն *կու*-ով ներկա և անցյալ անկատար, իսկ Կարինը հակադրվում է բոլորին *կու*-ի (*կք, գք*) հետադաս գործածությամբ: Բարբերդի խոսվածքը ունի շարունակական ներկա (օրինակ՝ *կք գքեմ կոր*):

Ըստ բազմահատկանիշ-վիճակագրական դասակարգման և մեր ունեցած լրացուցիչ տվյալների՝ Մշո և Կարևոր բարբառների լեզվական ընդհանրություններն ավելի շատ են, քան տարբերությունները: Այդ ընդհանրությունները, կարծում ենք, վկայում են նրանց՝ նախապատմական և հնագույն շրջանում միասնական լեզվական որակներ ունենալը: Երկու բարբառների միջև եղած տարբերությունները ցույց են տալիս նրանց զարգացման ոչ միասնական ընթացքը: Այդ հանգամանքը կարելի է պատճառաբանել տարբեր կերպ: Եղած տարբերությունների մի մասը, ամենայն հավանականությամբ, առաջացել է այս բարբառների զարգացման հնագույն շրջանում, որոնց գատորոշման հարցը, անխոս, բարդ խնդիր է: Գ. Ջահուկյանը գրում է. «Բարբառային ձևերը կարելի է հնդեվրոպական և փոխատու աղբյուրների ձևերի հետ կապել հին հայերենի ձևերի միջնորդությամբ միայն...»¹⁵: Մշո և Կարևոր բարբառների պարագայում այս անել չենք կարող, քանի որ համեմատության համապատասխան եզրերը, ցավոք, ավանդված չեն մեր լեզվի գրավոր հին աղբյուրներում: Եղած տարբերությունների մեծ մասը՝ և՛ հնչյունական, և՛ քերականական, պատմականորեն ավելի ուշ շրջանի իրողություններ են և մատնանշում են արդեն իսկ ձևավորված ու կազմավորված բարբառային որակների

¹⁵ Ջահուկյան Գ., Հայ բարբառագիտությունը և հայ բարբառների ծագման հարցը, էջ 201:

ներքին փոփոխությունները: Այդ տարբերությունները, որոնք հայերենի միջնադարյան գրավոր հուշարձաններում են վկայվում, կասկած չեն հարուցում պատմահամեմատական մեթոդով կատարված վերականգնումների շնորհիվ: Երկու բարբառների տարբերությունների ավելի փոքր մասը հարևան այլ լեզուների ազդեցությամբ է պայմանավորված:

Հակասություններով լի են երկու բարբառների լեզվական փոխառնչությունները հատկապես նախապատմական, հայերենի զարգացման հնագույն շրջանում: Տիպաբանորեն հիմնավորելի չէ, անորոշ է տարբերակիչ և միավորիչ լեզվական որոշ հատկանիշների պատճառաբանվածությունը և դրանց լեզվապատմական, ծագումնաբանական հիմքերը: Այս տեսանկյունից կարևոր են երկու բարբառների ծագման և մի շարք լեզվական հատկանիշների պատմաժամանակագրության հարցերի նորովի հետազոտումը: Դրանց վերականգնումը, ի դեպ, կարող է հիմք դառնալ հայերենի հնչյունական և քերականական տարաբնույթ իրողությունների սպառնիչ հիմնավորմանը:

Այս երկու բարբառները միանգամից չեն կազմավորվել: Նրանց լեզվական համակարգերը և առանձին բաղադրիչներն ունեն տարբեր հնություն: Հնչույթային համակարգով Մշոն և Կարնոն բարբառները գրեթե չեն տարբերվում հին հայերենից, իսկ հին հայերենը իր բոլոր առումներով՝ հնչյունական համակարգով և թեքական բնույթով, հնդեվրոպական հիմնալեզվի անմիջական ժառանգն է: Հնչյունական իրողությունների նույնությամբ այս բարբառները և հին հայերենը համընկնում են, հետևապես կարող են հավասարաչափ կապվել նախալեզվի տվյալների հետ:

Ըստ մեզ՝ Մշոն և Կարնոն բարբառները հավակնում են լինելու հայերենի հնագույն լեզվավիճակները՝ զերծ որոշակի այլ ենթաշերտերից: Այդ են փաստում ոչ միայն լեզվական իրողությունները, այլև բնապատմական, աշխարհագրական դիրքը: Հայագիտության մեջ վիճարկման ենթակա չէ, որ հայ ժողովրդի կազմավորման ու ձևավորման ակունքները գտնվում են Կենտրոնական Հայաստանում՝ համապատասխանելով այն վայրերին, որտեղ գոյակցել են Մշոն և Կարնոն բարբառները:

ТИПОЛОГИЯ ДИАЛЕКТОВ МУША И КАРИНА (СХОДСТВА И ОТЛИЧИЯ)

___ *Резюме* ___

___ *Г. Мкртчян* ___

Диалекты Муша и Карина относятся к самым значительным диалектам, которые сохранились из глубин тысячелетий до наших дней. Диалекты Муша и Карина были распространены в области Таруберан Большого Айка (диалект Муша) и в области Бардзр Айка (диалект Карина) исторической Армении. Их исторические связи, несомненно, идут из прошлого.

Исследования показывают, что данные диалекты сформировались неодновременно: их языковые системы и отдельные компоненты имеют различные степени давности. По фонематической системе диалекты Муша и Карина практически не отличаются от древнеармянского языка, а древнеармянский, по всем своим параметрам, включая звуковую систему и флективный характер, является прямым наследником индоевропейской языковой семьи. Эти диалекты и древнеармянский язык совпадают по однотипности звуковых реалий и, следовательно, могут в равной степени связываться с реалиями протоязыка.

Диалекты Муша и Карина претендуют на роль древнейших структур армянского языка. Об этом свидетельствуют не только языковые факты, а также естественный исторический статус и географическое положение. В арменоведении не подвергается сомнению, что источники формирования армянского народа находятся в центральной Армении и соответствуют тем территориям, где сосуществовали диалекты Муша и Карина.

Տեղեկություններ հեղինակի մասին

*Մկրտչյան Գարիկ Գվիղոնի – ք. գ. թ., դոցենտ, Երևանի պետական համալսարան,
E-mail: garik.mkrtchyan@ysu.am*